

Război și pace sau despre influența violenței și a politicilor demografice asupra populației la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului XX*

Ioan Bolovan

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Unul dintre monștrii sacri ai demografiei istorice contemporane, Massimo Livi Bacci, a inventariat într-o lucrare de sinteză consacrată istoriei populației mondiale, forțele care au influențat progresul/regresul populației de-a lungul secolelor. El a identificat astfel două grupe fundamentale de factori: a) factorii *alegerii* și b) factorii *constrângerii*. Între forțele constrângerii, autorul include factorii biologici și de mediu, precum: limitarea în timp a spațiului agricol și implicit a pământului producător de resurse, atacul periodic al șocurilor epidemice, variațiile climaterice și războaiele. Forțele alegerii, între care nupțialitatea, fertilitatea și migrația, îi permit unei populații să restabilească echilibrul prin mecanisme mai puțin violente sau dureroase¹. Titlul acestei prelegeri, cu o formulare de factură barocă, amintind parcă de o cunoscută lucrare a lui Thomas Robert Malthus de la 1798, s-ar părea la prima vedere că a fost

* Eseul de față a fost prezentat în 29 septembrie 2003, ca prelegere inaugurală la deschiderea anului universitar 2003/2004 la secțiile de Istorie și Arhivistică ale Facultății de Istorie și Filosofie de la Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca

inspirat de celebrul roman al lui Lev Tolstoi. Sau, de ce nu, de sintagma titlu de carte lansată de curând de Eric Hobsbawm, "*Secolul extremelor*", pentru că, nimeni nu poate nega, între război și pace este o antiteză extremă. În realitate, ideea prelegerii de față mi-a fost sugerată săptămâna trecută de o știre difuzată la TV cu puțin înainte de a fi sunat de un distins coleg și solicitat să prezint cursul inaugural pentru studenții secțiilor de Istorie și Arhivistică de la facultatea noastră. Conținutul acestei știri se referea la intervenția recentă a președintelui SUA, George W. Bush, la sesiunea ordinară a Adunării Generale a ONU, în care președintele american arăta că datorită atentatelor teroriste, pierderile americanilor în Irak după încheierea războiului le-au depășit din punct de vedere numeric pe cele din timpul operațiunilor militare propriu-zise. Prin urmare, la început de secol XXI, în anumite zone ale Terrei, efectele demografice negative ale stării de pace par să le surclaseze pe cele ale beligeranței efective. Să fie oare acest aparent paradox o caracteristică a noului mileniu în care am intrat? Rememorând numai tragicele evenimente de la 11 septembrie 2001 am fi tentați să răspundem afirmativ!

O examinare atentă a secolului care s-a încheiat recent demonstrează însă ubicuitatea violenței, a războaielor și a unor politici anti-populaționiste pe parcursul întregului secol XX. Alain Besançon remarca în lucrarea eseu din 1998, *Nenorocirea secolului*, că în raport cu perioadele anterioare, secolului XX i-a fost cel mai caracteristic "remarcabila amploare a masacrării oamenilor de către alți oameni, care a fost posibilă doar prin preluarea puterii de către comunismul de tip leninist și de către nazismul de tip hitlerist"². Besançon acuza totodată și extraordinara lipsă de unitate a conștiinței istorice contemporane față de "nenorocirile" secolului trecut, respectiv *hipermnezia* față de ororile nazismului și *amnezia* în ceea ce privește tragedia umană din timpul comunismului. Ne permitem să amendăm schema aparent reducionista a lui Alain Besançon, introducând în ecuația "factorilor constrângerii", cu acțiune vădit

nocivă asupra dinamicii populației în secolul XX, și alte etape și momente care nu au avut nimic de-a face nici cu comunismul, nici cu nazismul, dar au însemnat o experiență traumatizantă pentru umanitate.

Într-adevăr, istoria secolului XX a consemnat numeroase și abominabile acțiuni de exterminare fizică, biologică sau culturală întreprinse împotriva unor colectivități umane sub diferite motivații (economice, religioase, etnice, rasiale etc.). Indiferent de terminologia cu care au fost cunoscute și s-au fixat în conștiința colectivă și cea istorică (masacre, expulzări, deportări, genocid, holocaust-șoah, purificări etnice și religioase, dislocări sau schimburi de populație etc.) toate acestea au fost acțiuni care s-au finalizat cu suprimarea vieții sau vătămarea sănătății fizice ori mentale a unor grupuri-colectivități umane, prin distrugerea unor inestimabile valori culturale, spirituale și, evident, materiale.

În opinia specialiștilor, astfel de violențe și crime în masă pot fi înfăptuite de regulă de guvernanți, de elita aflată la putere împotriva celor guvernați, indiferent dacă guvernanții sunt minoritari sau majoritari în acea societate. Deținătorii puterii au și vor exercita întreaga lor forță politică, economică, ideologică și evident represivă pentru a-și atinge scopul urmărit, respectiv lichidarea aceluși grup sau a acelei colectivități ale căror interese sau obiective le-au fost contrare sau incomode³.

Din vremuri imemorabile, și cu atât mai mult în secolul XX, războaiele au cauzat atât victime, consecința directă a desfășurării operațiunilor militare, cât și largi deplasări și mișcări de populație. Împinși afară de distrugerea caselor lor, îndepărtându-se de vecinătatea câmpurilor de bătălie sau de amenințarea ocupației inamice, dislocați de propriile autorități sau de noul ocupant, mase întregi de oameni se aflau pe drumuri în căutarea unui pământ al făgăduinței greu de găsit. Mărimea armamentului modern, întinderea zonelor periculoase ca rezultat al raidurilor aeriene și extinderea

zonelor de conflict au multiplicat riscurile la care populația civilă era expusă. În timp ce autoritățile au încercat să controleze mișcările necontrolate ale populației, au organizat ele însele pe scară largă evacuări și transferuri de populație. Întregi orașe sau zone au fost curățate de locuitori pentru a da ocazia combatanților să se miște nestingherit și a proteja populația civilă de bombardament⁴. În alte părți, segmente largi de populație au fost dislocate din zone strategice ca o precauție împotriva sabotajelor și spionajului. Fie că s-au manifestat pe timp de pace sau în timpul numeroaselor războaie care au jalonat secolul XX, genocidul, holocaustul, expulzările-dislocările-purificările-transferurile în masă de populație, deportările, presiunea exercitată pentru emigrare etc. au însemnat fie eliminarea totală fie deplasarea unei populații ori a unui grup indeziderabil de pe un teritoriu pe altul. Prin urmare, suferința umană este atributul care a însoțit în secolul XX (și nu numai) toate formele de violență colectivă, cu efecte demografice directe, palpabile, vizibile prin pierderile efective de ordinul sutelor de milioane de oameni, dar și indirecte, sesizabile în modificările de comportament matrimonial și de fertilitate.

Joël Kotek și Pierre Rigoulot au avansat ideea că “nenorocirea” secolului XX ar putea fi povestită refăcând istoria sistemului concentraționar. Ei au subliniat că existența lagărelor de concentrare este mai veche decât prejudecata fixată în general la nivelul conștiinței publice, care asociază noțiunea de *lagăr* cu regimurile comunist sau nazist. Lagărele de concentrare (civile) nu au fost o creație a totalitarismului ci au apărut în Cuba la sfârșitul secolului al XIX-lea, în timpul războiului de eliberare națională de sub dominația spaniolă, pentru ca apoi, în Africa de Sud, în timpul războiului burilor, să se dezvolte noi forme de spații concentraționale pentru civili⁵.

Totuși, lagărele introduse de spanioli în Cuba sau de englezi în Africa de Sud au foarte puține lucruri în comun cu lagărele naziste sau sovietice. Pentru a înfrânge rezistența cubanezilor,

căpitanul general al insulei, generalul Valeriano Weyler y Nicolau, a dispus în primăvara anului 1896 construirea unei linii militare în partea cea mai îngustă a insulei, cu tranșee și șanțuri de fiecare parte și rețea de sârmă ghimpată. Apoi, pentru separarea insurgenților de populația care trăia la țară, a început să-i grupeze pe țărani în locuri precise și supravegheate, întreaga operațiune fiind denumită *reconcentrare*. Situația dificilă a celor îngrămădiți în astfel de zone, cu locuințe improvizate în cel mai fericit caz, era accentuată de limitarea posibilităților de subzistență deoarece cultivarea porumbului sau a trestiei de zahăr era interzisă mai departe de o rază de 500 de metri dincolo de fortul de supraveghere. În aceste condiții, subalimentația, apariția epidemiilor, lipsa de îngrijire medicală etc. au contribuit la decimarea cubanezilor internați în aceste spații de reconcentrare. Un exercițiu de cuantificare a victimelor celor doi ani de experiment concentraționar este periculos, deoarece cifrele date de spanioli, americani și cubanezi variază între 50.000 și 300.000 de oameni⁶. Chiar dacă spaniolii urmăreau victoria militară împotriva rebelilor și instaurarea păcii, rămâne cinismul cu care s-a justificat mijlocul de obținere al acesteia prin izolarea insurgenților care luptau pentru independență.

Inspirându-se din modelul spaniol implementat în Cuba, britanicii au început în timpul celui de-al treilea război cu burii, să interneze în lagăre femeile, copiii și chiar adulții din teritoriile pe care le cucureau. Conform surselor oficiale britanice, în mai 1902, populația lagărelor din Transval era de 116.000 persoane.⁷ Firește, obiectivele britanicilor, ca ale spaniolilor de altfel, nu erau exterminarea "celorlalți", ci doar izolarea acestora până la victoria finală. Improvizând, nefiind pregătiți pentru asemenea concentrări umane masive, britanicii s-au făcut responsabili totuși față de soarta mizerabilă a civililor internați în lagăre, unde mortalitatea a explodat, estimările pertinente vorbind de circa 20.000 de victime nevinovate în rândul burilor concentrați (majoritatea femei și copii).

Debutul secolului XX a adus consumarea primului genocid modern. Victimele au fost cele aproape 80.000 de suflete aparținând populației herero, ce locuia pe teritoriul de astăzi al Namibiei. Acum s-a inaugurat munca forțată în lagărele de concentrare unde stăpânii coloniali (germanii) i-au internat pe herero. Lagărul, experimentat până atunci de spanioli și de britanici doar pentru izolarea inamicilor, a suferit o transformare decisivă prin asocierea închiderii cu munca forțată. Să amintim și aspectul rasial al conflictului dintre germani și băștinași, clar manifestat în timpul bătăliei de la Hamakari-Waterberg din 11 august 1904, când armata germană comandată de generalul Lothar von Trotha i-a ucis nu doar pe cei 6.000 de combatanți herero, ci și pe cei 20-30.000 de civili ce îi însoțeau⁸. De altfel, sfârșitul secolului al XIX-lea a înregistrat în mai multe țări vest-europene o intensificare a rasismului, simultan cu creșterea ostilității față de negri și evrei. George Mosse insinua că în ciuda liberalismului și a progreselor educației, modernitatea a permis ca anti-negroismul să atingă cote ridicate la începutul secolului XX în țările care au fost puteri maritime și imperiale, cu o lungă tradiție a sclaviei și a colonialismului⁹. Comportamentul germanilor și parțial al britanicilor din Africa în acei ani confirmă întru totul afirmația istoricului G. Mosse.

Este un lucru comun afirmația că Primul Război Mondial a reprezentat prima mare experiență traumatizantă pentru umanitate, deoarece a fost pentru întâia dată în istorie când suferința nu mai era localizată doar regional, la nivelul unui singur grup sau a unei comunități etnice. Nu insistăm aici asupra violenței în multiplele aspecte pe care le-a îmbrăcat desfășurarea operațiunilor militare în cei mai bine de patru ani de război. Informațiile pe care statisticienii le-au adunat permit evaluarea cantitativă a unei părți din tragedia omenirii, însă dramele individuale și colective ale sutelor de milioane de oameni nu vor putea fi niciodată exprimate statistic. Din populația de aproape 1,5 miliarde de locuitori a celor 28 de state

atrased treptat în conflict, circa 75 de milioane de oameni au fost mobilizați într-o formă sau alta, pentru mai mulți sau mai puțini ani; numai în Europa, numărul bărbaților implicați în serviciul militar și activitățile specifice (58.000.000) a atins aproximativ jumătate din populația activă masculină¹⁰. Din cei mobilizați, peste 9 milioane de soldați au pierit, la care se adaugă mai bine de 20 de milioane de răniți al căror destin va fi marcat de amintirea mereu prezentă a războiului. Adăugând victimele din rândul civililor al căror număr este estimat a fi de peste 10.000.000 de suflete, putem avea o imagine globală asupra pierderilor directe cauzate de Primul Război Mondial. Demografii plusează aceste pierderi imediate cu deficitul de căsătorii și nașteri cauzate de întreruperea ciclului normal al vieții de familie în cei 4 ani de război, cu alterarea considerabilă a piramidei vârstelor¹¹.

Vom aduce în discuție în continuare, în strânsă conexiune cu prima conflagrație mondială, o tragedie asupra căreia planează încă și astăzi o oarecare amnezie. Este vorba evident de genocidul armenilor din Imperiul Otoman din anii 1914-1916, ale cărui rădăcini sunt însă mai vechi. În deceniile premergătoare Primului Război Mondial, Imperiul Otoman era cel mai slab dintre cele 4 structuri imperiale europene și euro-asiatice, măcinat de procesele dramatice care au însoțit în epoca exacerbării naționalismelor tranziția de la un imperiu multiethnic la un stat național. Noua Turcie a încercat să se redefiniească ca o entitate etnică nouă, pe baze religioase, declanșându-se un proces dureros de purificare internă împotriva minorităților etno-religioase ce nu au înțeles să se convertească la islamism sau la națiunea osmană. Cu excepția kurzilor, toate minoritățile din Imperiul Otoman erau creștine, ele fiind percepute ca un pericol pentru puritatea statului și a națiunii. De aceea, guvernul turc nu numai că a căutat soluții proprii de purificare, dar a și încurajat tensiunile și conflictele dintre diferite minorități. Pentru a-i ține sub control pe armeni, autoritățile otomane au favorizat încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea așezarea kurzilor în

regiunile armenesti, tolerând fățiș organizarea unor bande kurde special instruite (hamidie) pentru atacarea armenilor care nu aveau voie să poarte arme¹².

Creșterea ostilităților dintre comunitățile armeană și kurdă a degenerat între 1894-1896 într-un veritabil război, întreținut și chiar completat de către guvernul turc. Trupele trimise la Trapezunt pentru a separa taberele au sfârșit prin a sprijini acțiunile violente îndreptate împotriva populației armenesti (numai în biserica din Urfa au ars de vii 2.500 de armeni care s-au refugiat în lăcașul sfânt cu speranța că acolo își vor găsi salvarea). Pierderile directe armenesti sunt evaluate la circa 200.000 de persoane¹³, la care se adaugă convertirea forțată la islamism a peste 100.000 de armeni, emigrarea forțată sau voluntară în Transcaucazia, Europa și America a altor zeci de mii de armeni. Această dramă avea să se constituie însă numai în preludiul purificărilor ulterioare din 1914-1916, intrate în conștiința colectivă cu numele de “genocidul armenesc”.

Purificările din anii 1914-1916 au fost conduse cu cea mai oribilă brutalitate în mijlocul unui război din care Imperiul Otoman încerca să iasă cât mai avantajos. 24 aprilie 1915 reprezintă data oficială a declanșării genocidului, deși împotriva populației armenesti măsurile punitive fuseseră luate și anterior. Deportările rapide începute în primăvara anului 1915 (majoritatea în deșertul Siriei), înfometarea, masacrele efectuate de către kurzi sau chiar de militarii turci au dus la dispariția din Armenia a circa 90% din populația autohtonă. Estimările maximele vorbesc de un milion și jumătate de armeni decedați în cei doi ani, cifră care deși este contestată de oficialitățile turce nu poate anula drama incomensurabilă a mai multor sute de mii de oameni tratați cu ură, dispreț și violență fizică de către autoritățile din Imperiul Otoman.

După Primul Război Mondial, reorganizarea granițelor politice ale Europei în conformitate cu principiul de naționalitate a fost consfințită prin sistemul tratatelor de pace de la Paris. Printre schim-

bările aduse de prima conflagrație mondială în geografia politică de pe glob, puține sunt atât de stridente prin semnificația politică și aspectul uman ca și schimbul de populații minoritare între Grecia, Bulgaria și Turcia. La Paris, granițele au fost trasate în așa manieră încât au mai rămas milioane de locuitori în afara statelor naționale (germani, greci, turci, bulgari, români, maghiari sârbi etc.). Aceasta, alături de unele prevederi nefavorabile ale tratatelor, au condus la o escaladare a tensiunilor între statele care includeau importante minorități naționale, ajungându-se, printre altele, la un sângeros război greco-turc în anii 1920-1922. Convenția de la Lausanne din 30 ianuarie 1923, care a reglementat condițiile păcii între statele beligerante, a consacrat oficial în relațiile internaționale soluția schimbului obligatoriu de populații între state. Transferul de populație dintr-o țară în alta ca rezultat al războiului și prin validarea de către acorduri internaționale era unic în epoca modernă. Criteriul principal era religia, înscriindu-se faptul că era obligatoriu “schimbul supușilor turci de religie greco-ortodoxă stabiliți în teritoriile turcești și al supușilor greci de religie musulmană stabiliți în teritoriile grecești”¹⁴. Efectele demografice ale acordurilor dintre Grecia și Turcia și Grecia și Bulgaria au fost considerabile: aproximativ un milion și jumătate de greci din Asia Mică și Bulgaria au fost obligați să plece din locurile unde s-au născut fiind aduși în statul grec; circa 400.000 de musulmani au părăsit Grecia pentru a se stabili în Asia Mică în locul grecilor expulzați, și aproape 100.000 de bulgari din nordul Greciei au fost strămutați în Bulgaria. Astfel, începând cu războaiele balcanice, continuând cu Primul Război Mondial și sfârșind cu războiul turco-grec dintre 1920-1922 (deci în mai puțin de un deceniu), peste 2 milioane de oameni, copii, tineri, adulți și bătrâni au fost nevoiți să-și abandoneze nu numai casele, bunurile și proprietățile, dar și memoria istorică, lăsând mormintele străbunilor, edificiile de cult și tot ceea ce le-a prezervat identitatea de-a lungul secolelor în zonele în care vitregiile istoriei i-au plasat.

Dezrădăcinarea propriu-zisă, condițiile improprie în timpul transportului spre patriile care-i adoptau, acomodarea în noile locații etc. au provocat traume fizice și mai ales psihice ce nu pot fi cuantificate în nici un fel și, uneori, efecte nebănuite pentru mulți alți oameni. Bunăoară, schimbul de populație bulgaro-greco-turc a afectat mai mult sau mai puțin vizibil România. O bună parte din grecii strămutați din Asia Mică au fost așezați în Macedonia grecească și Tracia orientală. Deoarece guvernul grec a dispus naționalizarea pășunilor montane deținute de aromânii ce se ocupau cu creșterea animalelor, s-a înregistrat la mijlocul deceniului trei o deteriorare constantă a situației economice a multor familii de aromâni. Ca urmare a ruinării lor, a atitudinii frecvent ostile a autorităților grecești preocupate de omogenizarea etnică a statului lor, stimulați și de promisiunile guvernului de la București, mai multe mii de aromâni au emigrat în deceniile trei și patru din Grecia stabilindu-se în Cadrilater¹⁵. Au venit cu entuziasm, cu vise și cu speranțe că în noua lor patrie vor reuși să depășească dificultățile care i-au împins să se strămute din locurile unde ei și strămoșii lor trăiau de secole.

Din nefericire, prăbușirea României Mari în vara anului 1940 a însemnat nu numai pierderea Basarabiei, nordului Bucovinei și a Transilvaniei de nord-vest, dar și a Cadrilaterului. Prin tratatul de la Craiova din 7 septembrie 1940 dintre România și Bulgaria, județele Caliacra și Durostor (Cadrilaterul) erau cedate Bulgariei care se angaja că nu va mai formula niciodată pretenții teritoriale față de România. După modelul convenției de la Lausanne din ianuarie 1923, a fost întocmită o Anexă la tratatul de la Craiova care prevedea schimbul de populații române și bulgare¹⁶. Conform sintezei întocmite la 31 mai 1941 de către Comisariatul general pentru schimbul de populație cu Bulgaria la solicitarea Ministerului Afacerilor Străine, în toamna anului 1940 au fost aduși din Cadrilater în țară circa

106.000 români și au părăsit județele Tulcea și Constanța aproximativ 60.000 de bulgari¹⁷. Aproape o treime din cei peste o sută de mii de români strămutați din Cadrilater după septembrie 1940 în județele Constanța, Tulcea, Ialomița și alte părți ale României au provenit din rândurile aromânilor ce au emigrat din Grecia. Dezrădăcinați o dată de pe pământurile natale, unii abia reușind să se fixeze pentru mai puțin de un deceniu în Cadrilaterul ce le oferea perspectiva unei noi șanse, zeci de mii de aromâni au fost nevoiți după 1940 să o ia de la capăt. Deznădejdea de care au fost cuprinși în toamna anului 1940, durerea lor nu poate fi cuprinsă între paginile unei cărți. Drama acestor oameni era amplificată de faptul că dubla lor evacuare nu a fost rezultatul unei stări de război propriuzise. Totul s-a petrecut pe timp de pace. Mulți dintre acești compatrioți nu au mai apucat în 1926, sau 1928, sau 1932 să vadă pășunile din Grecia înverzind, după cum nici în toamna anului 1940 nu au mai reușit să-și strângă recoltele din Cadrilater.

Privind retrospectiv secolul al XX-lea (sau cel puțin primele lui decenii, cât ne-a îngăduit spațiul limitat al expunerii de față), se naște o întrebare ce în aparență pare exagerată: există vreun popor ce nu a avut de suferit de pe urma violenței, vreun popor care nu a trăit drama unui război, a unui conflict etnico-religios, a unui act de terorism? Mai trist este faptul că scena unui război nu s-a mai limitat la tranșee și câmpurile de luptă, ci s-a întins peste casele oamenilor, pe străzi, în piețe, în magazine, în biserici, în instituțiile de cultură etc. iar victime nu au fost doar militarii, ci și oamenii obișnuți. În acest sens, sunt nu numai universal valabile dar și semnificative cuvintele unei supraviețuitoare de la Auschwitz, scriitoarea Ebba Sörbom, născută la Novi Sad și stabilită în Suedia: "*Ceva neobișnuit s-a întâmplat unei familii cu totul obișnuite*"!

Note

1. Massimo Livi Bacci, *A Concise History of World Population*, Cambridge, 1992, p. 36-37
2. Alain Besançon, *Nenorocirea secolului. Despre comunism, nazism și unicitatea "Soah"-ului*, București, 1999, p. 7
3. E. Staub, *The Roots of Evil. The origins of Genocide and other group violence*, Cambridge, 1992, p. 3
4. Eugene M. Kulischer, *The Displacement of Population in Europe*, Montreal, 1943, p. 1
5. Joël Kotek, Pierre Rigoulot, *Secolul lagărelor*, București, 2001, p. 5
6. *Ibidem*, p. 44-45
7. *Ibidem*, p. 55
8. *Ibidem*, p. 65-66
9. Neil Mac Master, *Racism in Europe, 1870-2000*, New York, 2001, p. 4-5
10. Mircea N. Popa, *Primul Război Mondial, 1914-1918*, București, 1979, p. 467; Massimo Livi Bacci, *The Population of Europe*, Oxford, 2000, p. 173
11. J.M. Winter, "Demographic history and the political economy of war in Western Europe", în *Annales de Démographie Historique*, 1990, p. 394 sqq; *The Upheaval of War. Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, edited by Richard Wall and Jay Winter, Cambridge, 1988, p. 9
12. Sergiu Selian, *Istoria unui genocid ignorat*, București, 1994, p. 15 Cluj
13. Andrew Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, New York, 1996, p. 24
14. Nicolae Mănescu, *Colonizarea în Grecia. Schimbul de populații greco-turce-bulgare*, București, 1941, p. 116; Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, p. 1
15. Nicolae Cușa, *Aromânii (Macedonenii) în România*, Constanța, 1996, p. 22 sqq
16. Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populații între state*, București, 1943, p. 5; Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, "Inițiative românești privind problemele schimbului de populație în primii ani ai celui de al Doilea Război Mondial", în vol. *România și relațiile internaționale în secolul XX*, volum îngrijit de Liviu Țirău, Virgiliu Țirău, Cluj-Napoca, 2000, p. 109
17. Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Arhivelor Diplomatice, *Fond Conferința Păcii*, vol. 119, f. 349 sqq; Dumitru Șandru, *Mișcări de populație în România (1940-1948)*, București, 2003, p. 102